

INDUSTRIJSKA POLITIKA HRVATSKE – POGLED S ASPEKTA DEINDUSTRIJALIZACIJE*

Marija PENAVAL, Marko DRUŽIĆ**

Hrvatska industrija ne može se nazvati uspješnom. Tome su doprinijela posebno dva čimbenika. Prvi je izostanak strukturnih promjena za vrijeme Jugoslavije, a drugi brza deindustrijalizacija nakon osamostaljenja. Cilj ovoga rada je pokazati kako je Hrvatska prošla kroz proces deindustrijalizacije koji nije istoiznačan s onime kojega su prošle razvijene zemlje. U tome kontekstu otvaraju se velika vrata industrijskoj politici. U prilog tome, iako sasvim slučajno, ide i nastupanje ekonomske krize u 2008. godini kada većina gospodarstava odmiče od ortodoksne neoklasične škole tražeći spas upravo u industrijskim politikama kako bi izvukle svoja gospodarstva iz loše ekonomske situacije. Europska komisija donosi nove prijedloge tih politika, a u skladu s time i Hrvatska donosi prijedlog industrijske strategije. Nakon detaljne analize i preispitivanja prijedloga industrijske strategije te uzimanja u obzir stanja u hrvatskome gospodarstvu nude se potencijalna rješenja.

Ključne riječi: *industrija, deindustrijalizacija, industrijska politika, industrijska strategija, prometna politika Hrvatske.*

1. UVOD

Deindustrijalizacija, odnosno smanjenje značenja industrije, fenomen je opažen u većini zemalja. U literaturi se deindustrijalizacija, definirana kao relativno smanjenje udjela zaposlenih u industriji ili udjela industrije u BDP-u, smatra prirodnim tijekom razvoja nekoga gospodarstva.¹ Navedeno mišljenje

* Ovaj rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom 7031.

** Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet - Zagreb

¹ Rowthorn i Wells, 1987., ili Rowthorn i Ramaswamy, 1997.a i 1997.b.

posljedica je proučavanja ovoga fenomena uglavnom u razvijenim zemljama.² Podaci pak daju jasnu sliku deindustrijalizacije i u zemljama koje se ne smatraju visoko razvijenima. Glavni problem je što navedeni proces u zemljama u razvoju³ počinje na puno nižim razinama dohotka po stanovniku. Istodobno se u ovim zemljama često može uočiti i apsolutno smanjenje industrije u terminima zaposlenosti ili dodane vrijednosti, što nije slučaj u razvijenim zemljama.

Republika Hrvatska se sa specifičnom poviješću, socijalističkim sustavom do 1990. godine, koji je stavljao isključivi naglasak na razvoj (prije svega teške) industrije pri čemu su strukturne promjene kao i otvaranje države međunarodnom utjecaju izostale, Domovinskim ratom kojega obilježavaju veliki materijalni gubitci, te tranzicijom koja je obilježena loše provedenom privatizacijom, liberalizacijom i deregulacijom te gubitkom ranijih tržišta uključujući i prostor bivše Jugoslavije, ističe kao primjer apsolutne deindustrijalizacije.

No, smatra se kako je industrija i dalje važan čimbenik ekonomskoga rasta gospodarstva iako prestaje biti djelatnost koja zapošljava najviše radnika budući da nove tehnologije zamjenjuju ljudski rad. Stoga se, posebno nakon ekonomske krize iz 2008. godine sve više zemalja okreće aktivnom djelovanju države kako bi se potaknuo rast industrije. Pri tome zemlje u razvoju, koje karakteriziraju veće stope rasta od onih u razvijenim zemljama, provode industrijsku politiku s ciljem održavanja visokih stopa rasta pomoću diversifikacije i unapređenja domaće proizvodnje. Razvijene zemlje pak imaju za cilj poticanje rasta i konkurentnosti te zadržavanje pozicija koje trenutno imaju na globalnoj karti.

U ovome kontekstu, u radu će se analizirati hrvatsko gospodarstvo, odnosno razmatrat će se predložena industrijska strategija.

U radu se najprije provodi deskriptivna analiza procesa deindustrijalizacije u Hrvatskoj kako bi se vidjelo je li deindustrijalizacija u Hrvatskoj apsolutna čime se taj proces ne bi mogao smatrati „prirodnim“. Ukoliko se pokaže da je taj proces različit potrebno je uskladiti i industrijske politike u skladu sa specifičnostima gospodarstva. Kako hrvatska industrijska politika mora biti

² Iako su radovi koji naglašavaju značaj deindustrijalizacije brojni, empirijska istraživanja su rijetka i odnose se isključivo na određene zemlje, a to su najčešće OECD zemlje (Saegeer 1997., Rowthorn and Ramaswamy 1997.a, Alderson 1999., Rowthorn and Coutts 2004.) te pojedinačno SAD (npr. Lawrence 1983.) i UK (npr. Rowthorn and Wells 1987.) dok su istraživanja za druge zemlje tek izuzetci. Postkomunističke zemlje proučavali su samo Mickiewicz i Zalewska, (2001., 2002. i 2006.).

³ Isto se događa i u tranzicijskim zemljama.

usklađena s industrijskom politikom Europske unije u radu se najprije analiziraju one, a potom i prijedlog strategije Republike Hrvatske da bi se temeljem svega mogao dati prijedlog kako bi se razvila hrvatska industrija.

Rad je strukturiran na sljedeći način. Nakon uvoda slijedi analiza procesa deindustrijalizacije. Na temelju analize najvažnijih rezultata relevantnih studija te raščlambe uzroka procesa deindustrijalizacije analizira se taj proces u Republici Hrvatskoj. U središtu proučavanja trećega poglavlja je industrijska politika. Nakon razmatranja njene važnosti i glavnih ciljeva „nove“ industrijske strategije Europske unije posebno se analizira industrijska strategija Republike Hrvatske. Konačno, u zadnjemu dijelu slijedi zaključak.

2. OBILJEŽJA PROCESA DEINDUSTRIJALIZACIJE U RAZVIJENIM ZEMLJAMA

Dok je u nekim zemljama industrijalizacija otpočela s razvojem lake industrije, u slučaju bivših socijalističkih zemalja, pa tako i Hrvatske, započela je s razvojem teške industrije. Isto tako, industrijalizacija današnjih razvijenih europskih zemalja započela je ranije i trajala duže od industrijalizacije današnjih bivših socijalističkih zemalja. Industrijalizacija razvijenih zemalja je, općenito shvaćajući, tekla prirodnim tijekom dok su bivše socijalističke zemlje pak krenule putem brze državno upravljane industrijalizacije. Ono što se dogodilo s procesom industrijalizacije, ponovilo se kasnije s procesom deindustrijalizacije. Dok se ona u razvijenim zemljama smatra normalnim i poželjnim tijekom razvoja, u bivšim socijalističkim zemljama odvila se brzo, te se u njene pozitivne efekte često s pravom sumnja. S druge strane, iako su promjene struktura zaposlenosti uobičajene tijekom dugoročnoga ekonomskog razvoja, relativne promjene u zaposlenosti u razmjerima i brzini opaženim u posljednjim godinama predstavljaju fenomen bez presedana (Palma, 2007., str. 5.).

Prvijenac na temu deindustrijalizacije je istraživanje koje provodi Clark (1957.), no tek Blackaby (1978.) radi prvu sistematizaciju istraživanja na tu temu. Rowthorn i Wells (1987.) kasnije sistematiziraju dotadašnje znanje te konstruiraju model koji i danas služi kao temelj od kojega kreću empirijski modeli deindustrijalizacije. Prema autorima, dugoročne strukturne promjene potaknute su s dva (interna) faktora: rastom produktivnosti različitim stopama po sektorima (najnižima u sektoru usluga) i razlikama u dohodovnoj elastičnosti potražnje. Ova dva faktora, prema Rowthornu i Wellsu (1987.), dovoljna su za objašnjenje dugoročnoga dinamičnog strukturnog razvoja koji najprije rezultira fazom industrijalizacije (rastu i udio industrije i udio usluga nauštrb

udjela poljoprivrede u ukupnoj zaposlenosti), a onda deindustrijalizacije (raste udio zaposlenosti u uslugama nauštrb udjela industrije). Pri tome je glavna pokretačka snaga strukturnih promjena brzina promjena u produktivnosti gdje njezin rast vodi do rasta dohotka po stanovniku, što zauzvrat utječe na strukturu potražnje, a što dalje vodi do razvoja novih sektora, konkretnije, sektora usluga.

U svojim kasnijim studijama Rowthorn i Ramaswamy (1997.a i 1997.b) se još gorljivije zalažu za tezu kako je deindustrijalizacija prvenstveno karakteristika uspješnoga ekonomskog razvoja koju su uzrokovali unutarnji čimbenici, te da trgovina između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju u tome nema velikoga značaja. Na temelju panel analize pokazuju kako je rast produktivnosti odgovoran za više od 60 % pada udjela zaposlenih u industriji u industrijskim zemljama u cjelini. Njihovu procjenu ažuriraju i proširuju Rowthorn i Coutts (2004.), koji dekompozicijom baziranom na rezultatima provedene regresijske analize zaključuju kako su najvažniji činitelji deindustrijalizacije unutarnji čimbenici poput rasta produktivnosti i promjene u obrascima potrošnje, dok se kao značajan čimbenik pokazala i trgovina s nisko dohodovnim zemljama.

Usporedno s ovim istraživanjima koja interne uzroke smatraju odgovornima za proces deindustrijalizacije, javljaju se autori koji u svojim radovima zagovaraju mišljenje kako je deindustrijalizacija posljedica eksternih čimbenika. Primjerice, Sachs i Shatz (1994.) empirijski pokazuju kako je povećanje obujma međunarodne trgovine najvažniji razlog deindustrijalizacije u SAD-u. Analizirajući pak vezu između zaposlenosti u industriji i uvoza iz zemalja u razvoju Wood (1995.) pokazuje kako povećanje obujma trgovine može utjecati na veći pad značaja industrije u OECD zemljama. Wood to objašnjava činjenicom da su industrijski proizvodi uvezeni iz zemalja u razvoju radno intenzivni, što dalje vodi do smanjivanja stope zaposlenosti u sektoru industrije tih zemalja. Istodobno, s rastom dohotka raste i potražnja za uslugama pa raste stopa zaposlenosti u tome sektoru. Sličnu studiju provodi Saeger (1997.), koji istražuje uzroke deindustrijalizacije u OECD zemljama. Uz poznate efekte razlika u produktivnosti rada, utvrđuje kako je trgovina sa zemljama u razvoju statistički značajan prediktor udjela zaposlenih u industriji i realnoga dohotka, dok rezultati sugeriraju kako se trgovina među OECD zemljama ne može smatrati uzrokom deindustrijalizacije (Saeger, 1997., str. 580.).

Da je čak trećinu smanjenja zaposlenosti u industriji u SAD-u uzrokovala trgovina zaključuje Lawrence (1983., str. 157.). Smatra kako je usprkos brojnim zatvaranjima poduzeća u 1970-im godinama većina izgubljenih poslova bila cikličke naravi i da samim time nema dugoročni značaj. Za razliku od Lawrencea (1983.), Bluestone (1984.) zaključuje kako je do deindustrijalizacije u SAD-u došlo usprkos činjenici da je zaposlenost u industriji ostala konstan-

tna u 70-im godinama, a ona se očituje u znatnim gubitcima poslova u ključnim baznim industrijama i regijama.

S vremenom se modeli proširuju, a s ciljem utvrđivanja dodatnih eksternih efekata na deindustrijalizaciju. Konkretno, pokušava se istražiti utjecaj globalizacije na deindustrijalizaciju. Prvu takvu studiju objavljuje Alderson (1999.), koji proučava vezu između globalizacije (FDI-a i trgovine sa zemljama u razvoju) i deindustrijalizacije u razvijenim industrijskim zemljama (18 OECD zemalja u razdoblju od 1968. - 1992.). Rezultati opširne empirijske analize pokazali su da FDI smanjuje zaposlenost u industriji, te može povećati potrebnu graničnu stopu povrata na domaće investicije, pomjeriti investicije iz industrije u sektor usluga i reorijentirati investicije od pravih investicija prema čisto financijskim investicijama. Također zaključuje kako je trgovina industrijskim dobrima sa zemljama u razvoju utjecala na snižavanje udjela zaposlenih u industriji u razvijenim zemljama, što potvrđuje tezu kako je uvoz iz zemalja u razvoju igrao značajnu ulogu u procesu deindustrijalizacije razvijenih zemalja odnosno da je obrazac kretanja međunarodne trgovine također važna determinanta (Alderson, 1999., str. 717.).

Najnovija istraživanja deindustrijalizacije pak pokušavaju dalje dekomponirati čimbenike deindustrijalizacije i formulirati što bolje modele kako bi procjene bile što bliže stvarnosti. Tregenna (2009. i 2011.) razvija novu metodu upotrebljavajući metode dekomponiranja kako bi analizirala deindustrijalizaciju, odnosno promjene u industrijskoj zaposlenosti. Analizom razdvaja promjene u razinama i udjelima industrijske zaposlenosti na komponente povezane s promjenama u udjelu industrije u BDP-u, rastom dodane vrijednosti industrije, radnom intenzivnosti industrijske proizvodnje i ekonomskim rastom. Rezultati ukazuju kako je u većini slučajeva pad industrijske zaposlenosti povezan prije svega sa smanjivanjem radne intenzivnosti industrije, a ne s ukupnim padom proizvodnje industrijskoga sektora ili padom njegovoga udjela u BDP-u. Sukladno tome, smatra kako se deindustrijalizacija ne smije definirati samo u terminima pada udjela zaposlenih u industriji nego istodobno i u terminima pada udjela industrije u BDP-u (Tregenna, 2011., str. 16.). Podaci pokazuju kako u tome slučaju neke zemlje ne bi bile deindustrijalizirane budući da je razlog pada zaposlenosti u industriji smanjenje radne intenzivnosti industrije prije nego ukupni pad dodane vrijednosti industrije ili udjela industrije u BDP-u (Tregenna, 2009., str. 461.).

Zajedničko gotovo svim radovima na ovu temu je da nastoje procijeniti koji čimbenici najviše utječu na deindustrijalizaciju i pri tome većina studija pretpostavlja da interni i eksterni čimbenici neovisno utječu na deindustrijalizaciju. No, u stvarnosti postoji mogućnost da eksterni čimbenici poput trgovine ili FDI-a, izravno utječu na interne čimbenike (Kang i Lee, 2011., str.

318.). Ipak, nakon brojnih istraživanja uzroka deindustrijalizacije opći zaključak većine studija je kako su unutarnji (interni) čimbenici najsnažniji, odnosno glavni uzročnici deindustrijalizacije, što podupire i većina suvremenih studija. Isto tako, do ovoga trenutka Rowthornov model predstavlja opći konsenzus u studijama koje se bave deindustrijalizacijom i većina studija ga uzima kao polazišni model. No, većina istraživanja temelji se na podacima za razvijene zemlje, te se postavlja pitanje što je sa zemljama u razvoju, odnosno s bivšim socijalističkim zemljama koje su također u procesu deindustrijalizacije, ali na puno nižim razinama dohotka.

Mickiewicz i Zalewska imaju nekoliko radova u kojima pokušavaju obuhvatiti razne aspekte deindustrijalizacije u bivšim socijalističkim zemljama. U radu iz 2001. modeliraju evoluciju strukture zaposlenih u tim ekonomijama u širem kontekstu deindustrijalizacije. Na temelju istraživanja zaključuju kako će u zemljama u kojima su reforme bile učinkovitije smanjenje udjela industrije biti manje i pad BDP-a manji (Mickiewicz i Zalewska, 2001., str. 18.). Rezultati su također pokazali kako razvoj strukture ekonomije nije pod utjecajem razine BDP-a, te je utjecaj brzine i kvalitete reformi puno veći. Drugim riječima, „kvaliteta“ reformi, a ne početna razina BDP-a (na početku reformi) određuje „stazu“ razvoja (tranzicije) neke ekonomije, odnosno putanju po kojoj se mijenja struktura zaposlenosti u ekonomiji. Konačno, zaključuju kako brza deindustrijalizacija nije optimalna staza tranzicije.

Mickiewicz i Zalewska (2002.) dokazuju negativnu vezu između veličine deindustrijalizacije i učinkovitosti i dosljednosti tržišnih reformi. Također, proširenjem modela iz 2001., pokazali su da reforme poljoprivrede igraju značajnu ulogu u smještanju bivših socijalističkih zemalja na putanju razvoja koja jamči konvergenciju EU strukturama zaposlenosti.

Međutim, zbog nepostojanja dugoročne serije podataka dosada nije provedena empirijska analiza procesa deindustrijalizacije za nijednu bivšu socijalističku zemlju zasebno. Nakon uspostave dugoročne serije podataka za Hrvatsku, u ovome radu se pokazuje kako je taj proces u Hrvatskoj apsolutan te stoga nije istoznačan onome koji se dogodio u razvijenim zemljama.

3. PROCES DEINDUSTRIJALIZACIJE U HRVATSKOJ

3.1. IZVOR PODATAKA

Kako se proces deindustrijalizacije s jedne strane uvijek promatra kroz duže vremensko razdoblje, a s druge strane je taj proces bio najevidentniji

nakon prelaska iz socijalističkoga sustava na tržišni, tako je za potrebe analize procesa deindustrijalizacije u Hrvatskoj najprije bilo potrebno stvoriti dugoročnu seriju podataka. Stoga je bilo potrebno urediti dugoročne serije podataka o broju zaposlenih u industriji i dodanoj vrijednosti industrije te serije podataka za varijable koje se smatraju glavnim uzrokom toga procesa, BDP, produktivnost rada, investicije i varijable međunarodne razmjene. Zbog mijenjanja, ne samo ekonomskoga sustava, nego i čestih izmjena metodologije praćenja, bilježenja i izračuna navedenih kategorija, odnosno promjena klasifikacija djelatnosti, pitanje uspostave konzistentnih serija posebno je osjetljivo. Navedeni podaci procijenili su se na temelju podataka iz nacionalne statistike Republike Hrvatske, prema izračunu u Penava (2014.).

Procjenjivanjem pomoću stopa rasta napravljena je vremenska serija za razdoblje od 1958. - 2012. godine za bruto domaći proizvod (BDP) te bruto dodanu vrijednost (BDV) po djelatnostima (procijenjeni su podaci o BDV-u za tri sektora – primarni (poljoprivreda), sekundarni (industrija) i tercijarni (usluge), pri čemu se industrija odnosi na širi skup aktivnosti uključujući rudarstvo i vađenje, energetske aktivnosti te građevinarstvo⁴). Procjena se nije mogla napraviti na nižoj razini podjele zbog čestih mijenjanja klasifikacija, pri čemu su neke od njih gotovo neusporedive (JKD – NKD)⁵ te je čak i prema istim klasifikacijama djelatnosti trebalo kombinirati i uspoređivati različite izvore budući su podaci, kako to naglašava Družić (2010., str. 65.), često nepouzdana, neprecizni, a ponekad i kontradiktorni u različitim izvorima.

⁴ Prema JKD-u u industriju ulaze područja „industrija i rudarstvo“ te „građevinarstvo“, dok prema NKD-u 2007. ulaze područja B „rudarstvo i vađenje“, C „prerađivačka industrija“, D „opskrba električnom energijom, plinom, parom i klimatizacija“, E „opskrba vodom; uklanjanje otpadnih voda, gospodarenje otpadom te djelatnosti sanacije okoliša“ te F „građevinarstvo“.

⁵ Na primjer, prema JKD-u u industriju je ulazila djelatnost „industrija i rudarstvo“. Od 1996. godine, s prilagodbom hrvatske metodologije međunarodnim i europskim standardima klasifikacije djelatnosti rudarstvo je izdvojeno u područje C, prerađivačka industrija je područje D, a proizvodnja električne energije i plina (koja je također ranije bila dio djelatnosti „industrija i rudarstvo“), izdvojena je u zasebnu djelatnost „opskrba električnom energijom, plinom i vodom“ kao područje E. 2007. godine se klasifikacija ponovno mijenja (NKD 2007.) te industrija obuhvaća područja B „rudarstvo i vađenje“, C „prerađivačka industrija“, D „opskrba električnom energijom, plinom, parom i klimatizacija“ te odjeljak 36. područja E „opskrba vodom; uklanjanje otpadnih voda, gospodarenje otpadom te djelatnosti sanacije okoliša“. Kako se za razdoblje prije 1995. godine ne može uskladiti metodologija za ukupnu prerađivačku industriju, tako je u radu analizirana ukupna industrija u širem smislu.

Zaposlenost se također različito bilježila prije i poslije 1990. godine, no i nakon osamostaljenja problem ujednačenosti nije u potpunosti riješen budući je obuhvat često mijenjan. Podaci o broju zaposlenih po djelatnostima također su procijenjeni za razdoblje od 1958. - 2012. godine prema podacima iz nacionalnih statistika, a uzimajući navedena ograničenja u obzir.

Na sličan način, koristeći podatke dostupne iz nacionalne statistike procijenile su se i ostale varijable. Tako su za analizu procesa deindustrijalizacije u Hrvatskoj korišteni godišnji podaci za razdoblje od 55 godina, odnosno od 1958. - 2012. godine. U tablici 1. nalazi se detaljan opis svih korištenih varijabli.

Tablica 1. Opis korištenih varijabli

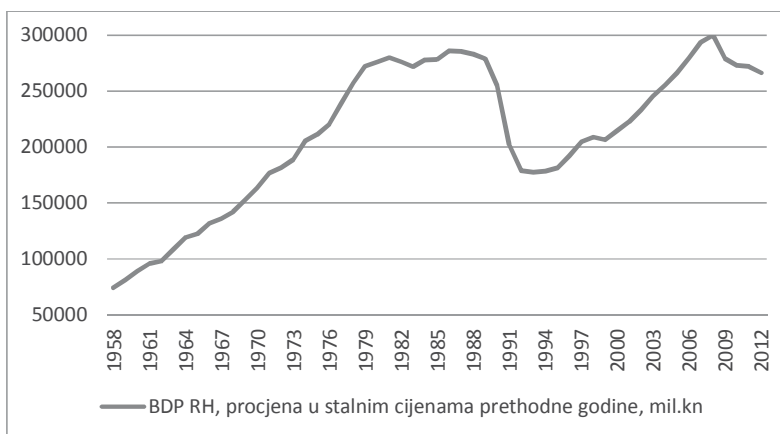
Opis varijable	Izvor
Bruto domaći proizvod po stanovniku, u tisućama kuna	Izračun autora prema podacima iz SLJRH 1992. i 1997. te Priopćenje br. 12.1.4., 2014.
Broj zaposlenih u industriji	Izračun autora prema podacima iz SGJ i SLJRH, te publikacija „Zaposlenost i plaće“
Bruto dodana vrijednost industrije	Izračun autora prema podacima iz SLJRH 1992. i 1997. te Priopćenje br. 12.1.4., 2014.

Napomena: Statistički godišnjak Jugoslavije (SGJ); Statistički ljetopis Republike Hrvatske (SLJRH); Statistički godišnjak SR Hrvatske (SGH); Hrvatski zavod za zapošljavanje (HZZ).

3.2. ANALIZA KRETANJA BDP-a I BDV-a INDUSTRIJE U HRVATSKOJ

Na temelju podataka iz SLJRH 1992. i 1997. te Priopćenja br. 12.1.4., 2014. napravila se procjena bruto domaćeg proizvoda (BDP, procjena u stalnim cijenama u cijenama prethodne godine, referentna god. 2005., u mil. kn) za razdoblje 1958. - 2012. Procjena se napravila na temelju stopa rasta društvenog proizvoda u cijenama iz 1972. Na slici 1. prikazano je kretanje BDP-a u procijenjenom razdoblju.

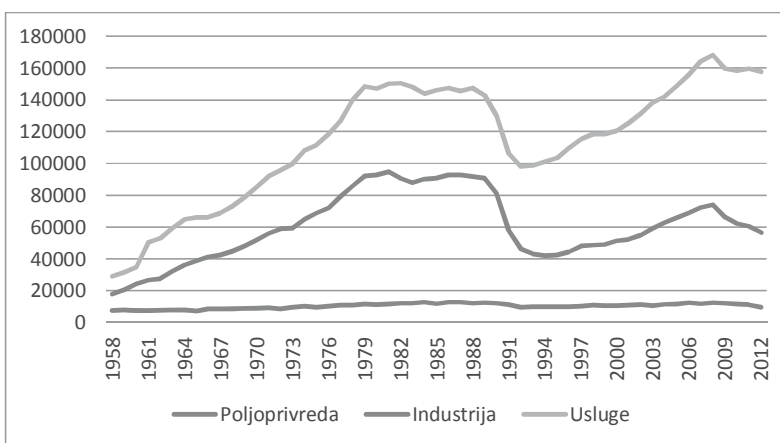
Slika 1. Bruto domaći proizvod Hrvatske, u mil. kn, 1958. - 2012.

Izvor: izrada autora.

Osim na razini ekonomije, napravila se i procjena bruto dodane vrijednosti (BDV) po djelatnostima. S obzirom na promjene u klasifikacijama jedino rješenje koje se pokazalo kao moguće bilo je napraviti trosektorski model te grupirati pojedina područja u tri skupine – industriju, poljoprivredu i usluge. Podaci pokazuju da se apsolutna deindustrijalizacija u terminima industrijske proizvodnje počela događati krajem osamdesetih godina pri razini BDP-a po stanovniku od 60 mil. kn u stalnim cijenama (slika 1. i slika 2.).

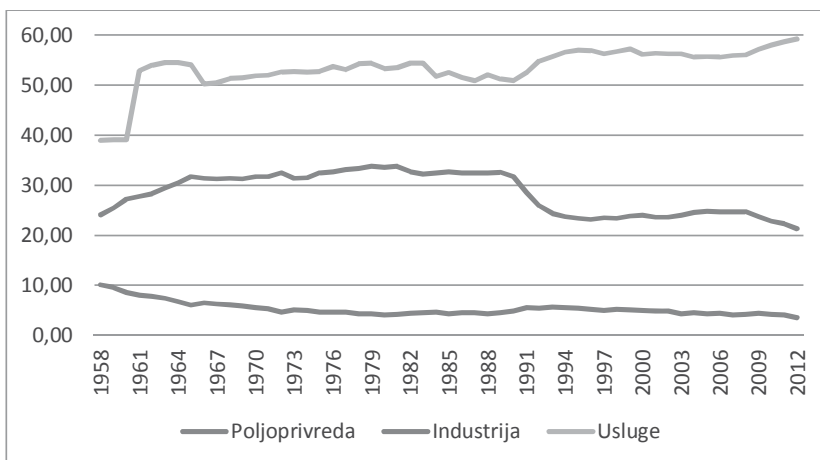
Slika 2. BDV po djelatnostima u Hrvatskoj, procjena u stalnim cijenama u cijenama prethodne godine, u mil. kn, 1958. - 2012.

Izvor: izrada autora.

Ukoliko se analiziraju relativne vrijednosti industrije, poljoprivrede i usluga, odnosno njihov udio u BDP-u, podaci pokazuju kako je udio usluga rastao do sredine osamdesetih kada dolazi do pada, no taj udio počinje rasti ponovno sredinom devedesetih (nakon rata) te je prešao maksimalnu razinu dosegnutu prije tranzicije (slika 3.). Udio industrije u BDP-u pak raste do kraja osamdesetih kada dolazi do njegovog naglog pada, a taj trend se nastavio i dalje. Zanimljivo je kako se udio poljoprivrede povećao početkom tranzicije, što govori kako je tranzicija imala negativne učinke na hrvatsko gospodarstvo, budući u svim razvijenim zemljama udio poljoprivrede opada, te se stabilizira na niskim razinama.

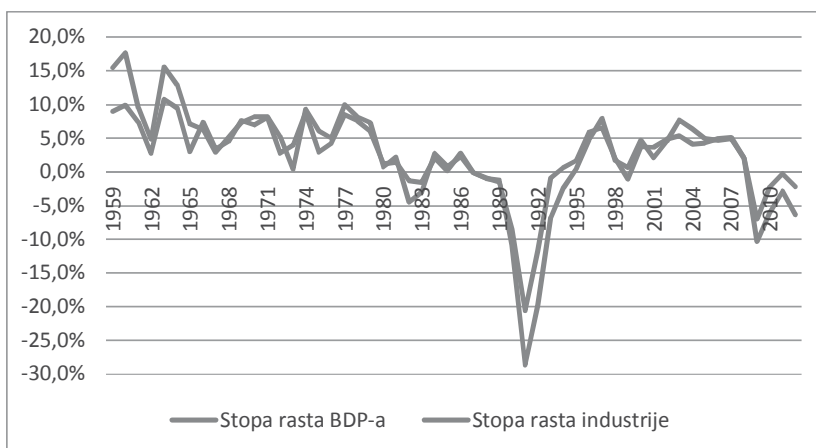
Slika 3. Udjeli poljoprivrede, industrije i usluga u BDP u Hrvatskoj, 1959. - 2012.

Izvor: izračun autora.

Na slici 4. jasno se vidi kako u godinama i rasta i pada kretanje BDP-a slijedi kretanje industrijske proizvodnje. Razvidan je i nagli pad stopa rasta i industrije i BDP-a koji je uslijedio nakon 1989. godine odnosno početkom tranzicije, pri čemu je pad industrije veći od pada BDP-a.

Slika 4. Usporedba stopa rasta industrije i BDP-a u Hrvatskoj, 1959. - 2010.

Izvor: izračun autora.

Uz to, ako se ponovno vratimo na sliku 2., zorno je prikazano kako je deindustrijalizacija u Hrvatskoj bila apsolutna. Naime, vidi se rast industrije u Hrvatskoj visokim tempom do sredine 1980-ih, međutim nakon devedesetih godina uslijedio je nagli pad. Tek iza 1996. godine industrijska proizvodnja ponovno počinje rasti, međutim stope rasta su bitno niže nego u vrijeme intenzivne industrijalizacije od sredine 1950-ih do sredine 1980-ih. Tako industrijska proizvodnja do 2012. godine niti u jednoj godini nije dosegla predratnu vrijednost.

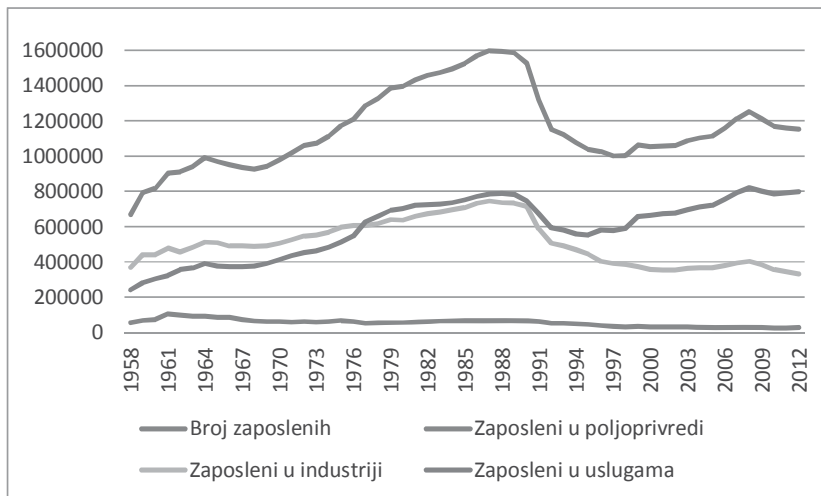
Na temelju analiziranih podataka o industrijskoj proizvodnji može se zaključiti kako se u Hrvatskoj doista dogodila deindustrijalizacija u kontekstu kretanja industrijske proizvodnje, te da ona u Hrvatskoj nije bila samo relativna nego i apsolutna.

3.3. ANALIZA KRETANJA ZAPOSLENOSTI U INDUSTRIJI U HRVATSKOJ

Podaci pokazuju kako je broj zaposlenih u Hrvatskoj rastao od 1958. godine sve do kraja osamdesetih godina. Devedesetih godina se broj zaposlenih naglo smanjio, a tek nakon rata taj broj ponovno počinje rasti, međutim taj rast je relativno nizak (slika 5.). Podaci sugeriraju kako je deindustrijalizacija u Hrvatskoj i u terminima zaposlenosti apsolutna. Sektor s najvećom apsolutnom zaposlenošću je sektor usluga. Taj sektor je doživio najveći rast u razdoblju

prije tranzicije, no, veliki rast broja zaposlenih imala je i industrija. Broj zaposlenih u poljoprivredi u konstantnom je padu od 1962. godine. Međutim, s procesom tranzicije najveće smanjenje broja zaposlenih dogodilo se upravo u industriji, te je broj zaposlenih i danas u padu. Za razliku od industrije, broj zaposlenih u uslugama odmah nakon rata ponovno je počeo rasti te je danas veći od predtranzicijske vrijednosti.

Slika 5. Zaposleni u pravnim osobama u Hrvatskoj, po djelatnostima, 1958. - 2012.

Izvor: izračun autora.

Najveće promjene u strukturi dogodile su se devedesetih godina kada je jasno vidljiv nagli pad udjela zaposlenih u industriji u ukupnoj zaposlenosti, odnosno tada postaje evidentan proces deindustrijalizacije.

Na temelju analize industrijske proizvodnje i zaposlenosti u industriji, može se zaključiti kako se deindustrijalizacija u Hrvatskoj dogodila početkom devedesetih godina prošlog stoljeća. Naime, tada se dogodio nagli pad udjela industrijske proizvodnje u BDP-u, ali i udjela zaposlenih u industriji u ukupnoj zaposlenosti. Isto tako, na temelju deskriptivne analize pokazano je kako deindustrijalizacija nije bila samo relativna nego i apsolutna, pa možemo zaključiti kako proces deindustrijalizacije u Hrvatskoj nije istoznačan s tim procesom u razvijenim zemljama. U kontekstu ovih rezultata zanimljivo je promotriti Hrvatsku industrijsku strategiju.

4. INDUSTRIJSKA POLITIKA

4.1. INDUSTRIJSKA POLITIKA EU

Do globalne krize iz 2008. godine bilo je uvriježeno mišljenje kako je industrijska politika u suprotnosti s osnovama neoliberalnoga sustava, no od tada se otvaraju nova vrata industrijskoj politici. Rodrik (2009.) navodi kako usprkos kritikama upućenima na račun industrijske politike postoji konsenzus kako je ona nužna u slučajevima kada tržište ne funkcionira, a to se dogodilo i za vrijeme navedene krize. Rodrik također smatra kako se treba usredotočiti na to na koji način bi se industrijska politika trebala provoditi, a ne na pitanje: bi li se trebala uopće provoditi.

Kao ključni dio strategije gospodarskoga oporavka Europske unije ističe se ideja o zajedničkoj, snažnoj, ambicioznoj i proaktivnoj industrijskoj politici (The concept paper, 2014.). Ključna ideja integrirane industrijske politike opisana u Komunikacijama o industrijskoj politici iz 2010. i 2012. slijedi se i u najnovijoj Komunikaciji iz 2014. godine. Tako Europska komisija (2014.) smatra da će jaki industrijski temelji biti ključni za gospodarski oporavak i konkurentnost Europe. U skladu s time državama članicama dane su i preporuke za poticanje rasta u kontekstu Europskog semestra pri čemu je potpuna i učinkovita provedba toga pristupa politici na europskoj razini i na nacionalnim razinama ključna za osiguranje buduće konkurentnosti i povećanje potencijala za rast (EK, 2014., str. 2.).⁶ Cijela strategija pisana je u duhu prijeke potrebe za reindustrijalizacijom i modernizacijom europske industrijske osnove.⁷

U kontekstu povratka industrijskim politikama termini reindustrijalizacija (ponovna industrijalizacija) ili nova industrijalizacija ponovno su na sceni. Neke države članice poput Francuske, Španjolske, Njemačke i Ujedinjenoga Kraljevstva su nakon 2008. godine donijele industrijske politike ili strategije na nacionalnim i regionalnim razinama. Hrvatska je u 2014. također donijela Industrijsku strategiju za razdoblje od 2014. – 2020. godine.

⁶ Neke države članice poput Francuske, Španjolske, Njemačke i Ujedinjenoga Kraljevstva u navedenom su razdoblju donijele industrijske politike ili strategije na nacionalnim i regionalnim razinama. Hrvatska je u 2014. također donijela Industrijsku strategiju za razdoblje od 2014. – 2020. godine.

⁷ Jedan od glavnih ciljeva je revitalizacija gospodarstva EU-a odnosno reindustrijalizacije, i to kako bi se doprinos industrije BDP-u povećao na 20 % do 2020. godine (EK, 2014., str. 23.).

Budući da se ukupni dosadašnji industrijski razvoj Hrvatske ne može u cjelini smatrati uspješnim, a industrija igra značajnu ulogu u rastu⁸, ključno je pitanje izbora modela industrijalizacije. Pri tome se težište industrijske strategije treba temeljiti na suvremenim globalizacijskim trendovima, postojećim postrojenjima i tehnologiji u zemlji, kvalificiranoj radnoj snazi koja nije adekvatno iskorištena te bi se trebali razvijati odnosi s inozemnim poduzećima koja bi ulagala u domaću industriju. Kako bi se navedeno utvrdilo, u sljedećem dijelu se detaljno analizira industrijska strategija Republike Hrvatske.

4.2. ANALIZA INDUSTRIJSKE STRATEGIJE REPUBLIKE HRVATSKE

Industrijska strategija Republike Hrvatske od 2014. - 2020. godine (u daljnjem tekstu Strategija), dokument je od 343 stranice. Prve 84 stranice sadrže uvod u kojemu se najprije ukratko iznosi opis metode istraživanja te se daje kratki opis samoga istraživanja. Nadalje, daju se na uvid osnovni makroekonomski pokazatelji Republike Hrvatske u razdoblju od 2004. - 2012. godine, pregled tržišta rada i ljudskih potencijala u Republici Hrvatskoj općenito, te raspoloživih resursa (sirovina) unutar hrvatskoga teritorija. Na kraju je dan pregled strateških smjernica Industrijske politike u zemljama Europske unije.

Nakon uvoda slijedi detaljna analiza sektora industrije prema NKD-u 2007. U Strategiji se pod pojmom industrija smatraju sljedeća područja (djelatnosti): C – prerađivačka industrija, F – građevinarstvo, te J – informacije i komunikacije.

Pri tome je za prerađivačku industriju napravljena analiza: profitabilnosti, zaposlenosti, međunarodne razmjene, strukture prema tehnološkoj intenzivnosti, proizvodnosti, likvidnosti, zaduženosti, bruto dodane vrijednosti, te prema veličini poduzeća i odabranim pokazateljima poslovanja, sve za period od tri godine (2010. - 2012.). Nakon analize čitavog područja, fokus se prebacuje na odjeljke (poddjelatnosti) prerađivačke industrije (C10 – C33). Za svaku poddjelatnost ukratko se opisuju globalni trendovi razvoja, trendovi razvoja u Europskoj uniji, stanje i perspektive razvoja u Republici Hrvatskoj, te se daje zaključni prikaz pokazatelja. Isto se ponavlja za poddjelatnosti područja F i J (građevinarstva i ICT-a), te se tako ovaj osnovni prikaz ukupno proteže od 84. do 282. stranice, što čini otprilike 200 od ukupno 343 stranice.

⁸ Vidi npr. Lima (2008.) ili Rueda-Cantuche et al. (2012.), koji posebno naglašava važnost industrije i njene integriranosti u opsežne lance vrijednosti.

Srž Strategije predstavlja zadnjih 30 % dokumenta gdje se opisuju ciljevi te analitički aparat korišten za njihovo utvrđivanje. Kao glavni cilj Strategije navodi se „repozicioniranje identificiranih strateških djelatnosti na globalnome lancu vrijednosti prema razvoju aktivnosti koje stvaraju dodanu vrijednost“ (Industrijska strategija RH, str. 300.). Iz razloga što predstavlja svojevrsni sažetak cijeloga dokumenta, potrebno je ukratko se osvrnuti na njegovu logičku neadekvatnost. Naime, u globalnome lancu vrijednosti svaka aktivnost stvara dodanu vrijednost, međutim neke stvaraju veću, a neke manju. Shodno tome propozicija: „repozicioniranje ... prema razvoju aktivnosti koje stvaraju dodanu vrijednost“ je besmislena. Kako bi se izbjegla nelogičnost, poželjno bi ju bilo reformulirati u: „repozicioniranje ... prema aktivnostima koje stvaraju veću dodanu vrijednost“. Na stranu logička struktura rečenice, samom cilju nema se što prigovoriti. „Penjanje“ po globalnome lancu vrijednosti, kao što se to obično slikovito naziva, predstavlja cilj svake moderne industrijske politike.

U pomoćnim ciljevima Strategije jasno je da se Hrvatska odlučila za reindustrijalizaciju (vidljivo po ciljanome povećanju broja zaposlenih od preko 85 tisuća). Spomenuta reindustrijalizacija se planira ostvariti usmjeravanjem industrije na područja „gdje realno postoji mogućnost za strateško pozicioniranje na višim razinama dodane vrijednosti, a to na razini nacionalne ekonomije znači da država mora odrediti svoje strateške industrije za koje postoje realne pretpostavke ostvarivanja globalne konkurentnosti“ (Industrijska strategija RH, str. 299.). Pod pojmom „strateške industrije“ se pak podrazumijevaju djelatnosti i poddjelatnosti po klasifikaciji NKD 2007. koje se smatraju strateški bitnima. Do njih se došlo na sljedeći način. Formiran je model „vrednovanja i rangiranja“ poddjelatnosti (Industrijska strategija RH, str. 282.), čiji je cilj procijeniti *vrijednost* svake poddjelatnosti za dugoročnu industrijsku strategiju, te ih po toj vrijednosti *rangirati*. Vrednovanje je odrađeno uzimajući u obzir tri osnovna kriterija:

1. Profitabilnost (mjerena EBITDA⁹-om po zaposlenome)
2. Veličina poddjelatnosti (po broju zaposlenih)
3. Izvozna orijentiranost.

Na osnovi ovih kriterija, poddjelatnosti su rangirane u pet skupina:

1. „Pokretači“ – pozitivan EBITDA po zaposlenome, značajan broj zaposlenih, visoka razina izvozne orijentacije
2. „Čuvari“ – pozitivan EBITDA po zaposlenome, značajan broj zaposlenih, orijentacija na domaće tržište

⁹ Eng. *Earnings before interest, taxes, depreciation and amortization* (zarada prije odbitka kamata, poreza, deprecijacije i amortizacije).

3. „Upitnici“ – pozitivan EBITDA po zaposlenome, mali broj zaposlenih, nejasna tržišna perspektiva
4. „Problematični“ – negativan EBITDA po zaposlenome, mala zaposlenost
5. „Bez utjecaja“ – zanemarivi tržišni udio i perspektiva.

Uz to, neke djelatnosti i poddjelatnosti izuzete su iz rangiranja zbog svoje posebnosti (duhan, nafta, telekomunikacije) ili zbog toga što su pod posebnim mjerama i programima države (brodogradnja, remont brodova i proizvodnja čelika) (Industrijska strategija RH, str. 285.).

Kada se ovaj model primijenio na viši stupanj agregacije (na djelatnosti umjesto na poddjelatnosti) dobiveno je da su sljedeće djelatnosti (rangirane po važnosti) najperspektivnije što se tiče rasta cjelokupne industrije:

- C21 Proizvodnja osnovnih farmaceutskih proizvoda i pripravaka
- C26 Proizvodnja računala te elektroničkih i optičkih proizvoda
- C25 Proizvodnja gotovih metalnih proizvoda
- J62 Računalno programiranje, savjetovanje i povezane djelatnosti (ICT)
- C27 Proizvodnja električne opreme
- C28 Proizvodnja strojeva i uređaja.

Ovome popisu se dodaju i C10 Proizvodnja prehrambenih proizvoda (zbog velikoga udjela u gospodarstvu i prehrambene samodostatnosti) i C31 Proizvodnja namještaja (zbog komparativnih prednosti Hrvatske u ovome području).

Ovaj popis rezultat je empirijske analize nadopunjene ekonomskom intuicijom koja uzima u obzir specifičnosti hrvatskoga gospodarstva u pogledu djelatnosti C10 i C31. Sam pristup je korektan budući da ozbiljan ekonomski rad zahtijeva adekvatne doze, kako empirije, tako i intuicije. Izvedba, s druge strane, po našem sudu ostavlja prostora za poboljšanje.

Prvo, što se tiče empirijskoga dijela, problem predstavlja činjenica da se analiza temelji na periodu od 2010. - 2012. godine, odnosno na razdoblju od samo 3 godine. Naime, za analizu bilo kakvih trendova unutar industrije, uzorak od 3 godine je neadekvatan, pogotovo ako se temeljem tih podataka formira dugoročna industrijska strategija čitave zemlje. Reprezentativnosti korištenih opservacija dodatno odmaže činjenica što su tri godine uključene u analizu bile recesijske.

Drugo, čak i kada bi uzorak bio adekvatniji, postavlja se pitanje koliko značenja u kontekstu hrvatske realnosti treba pridati informacijama o određenim tržišnim performansama poduzeća. Jednostavno „oslušivanje“ tržišta mjerenjem EBITDA-a po zaposlenome, te baziranje industrijske politike na trenutnim tržišnim performansama, je nešto što je prikladno ukoliko tržište funkcionira relativno blizu pretpostavkama savršene konkurencije. Takvo funkcioniranje vrijedi za uski elitni krug visoko razvijenih zapadnih zemalja.

Očigledno je da Hrvatska trenutno ne pripada u ovu skupinu, tj. da još uvijek traži svoj put u svijetu tržišne ekonomije.

U smjeru ovoga argumenta upućuje i zaključak deskriptivne analize provedene u ovome radu gdje se može jasno vidjeti da je fenomen deindustrijalizacije u Hrvatskoj poprimio značajno drugačiji oblik od istoga u razvijenim zemljama, tj. da se u pozadini nominalno istih tipova gospodarstava skrivaju duboke strukturne razlike. Drugim riječima, na strukturu hrvatskoga gospodarstva dugoročno djeluju različiti čimbenici što treba uzeti u obzir. Stoga možemo zaključiti kako pojam „tržišno gospodarstvo“ još uvijek ne podrazumijeva isto u Hrvatskoj i npr. Njemačkoj.

Imajući ovo u vidu, poželjan je odmak od generičkih, standardnih analiza u smjeru politika krojenih u vidu specifičnosti hrvatske ekonomske situacije s jedne strane, te europskih inicijativa s druge.

U tome kontekstu vrijedi osvrnuti se na dugoročnu prometnu politiku Europske unije definiranu u tzv. „Bijeloj knjizi“, čije je zadnje izdanje iz 2011. godine.¹⁰ Kao glavni ciljevi u njoj se navode poboljšanje prometne povezanosti i infrastrukture EU radi daljnjega omogućavanja gospodarskog rasta, uz istodobno smanjenje ovisnosti Unije o uvozu energenata te smanjenje emisija stakleničkih plinova u prometu za 60 % do 2050. godine. Za potrebe ovoga rada jedan od zanimljivijih ključnih ciljeva Bijele knjige je 50 %-tno preusmjerenje putničkoga i teretnoga prometa srednje udaljenosti s motornih vozila na željeznički i riječni promet.

Također, u sklopu dugoročne prometne politike EU, u siječnju 2014. godine definiran je i plan transportne infrastrukture pod nazivom „TEN-T“ (*Trans-European Transport Networks*). Nova mreža sastojat će se od devet koridora: Skandinavsko-Mediteranski, Sjevernomorsko-Baltički, Sjevernomorsko-Mediteranski, Baltičko-Jadranski, koridor Orient/Istok-Mediteran, koridor Rajna-Alpe, Atlantski koridor, koridor Rajna-Dunav i Mediteranski koridor. Od ovih devet koridora, dva će prolaziti kroz teritorij Republike Hrvatske: Mediteranski i Rajna-Dunav (Ministarstvo pomorstva prometa i infrastrukture Republike Hrvatske, 2013.).

Jedno od glavnih obilježja hrvatske geografske lokacije je njena prometna pozicija, kojom s jedne strane nudi najkraći put od srednje Europe do Sredozemnoga mora, a s druge poveznicu Europe s Bliskim Istokom. Snažni fokus prometne politike EU na željeznice, te činjenica da novi europski željeznički prometni koridori podrazumijevaju i modernizaciju željeznica na teritoriju Re-

¹⁰ Eng. *White Paper*, dostupno na: http://ec.europa.eu/transport/themes/strategies/2011_white_paper_en.htm [5. 4. 2014.].

publike Hrvatske, upućuju na zaključak da željeznice u kontekstu Industrijske strategije Republike Hrvatske zaslužuju detaljan pogled. Naime, spoj niske i visoke tehnologije koji one podrazumijevaju, čini se kao krojen za bivše socijalističke zemlje u kojima postoji industrijska baza, a koju je potrebno modernizirati uz rad visoko obrazovanih stručnjaka.

Kako Hrvatska ima industrijsku bazu, postavlja se pitanje ljudskih potencijala. Prema podacima HZZ-a o nezaposlenima po zanimanju, u Hrvatskoj je trenutačno 4.908 nezaposlenih diplomiranih inženjera i srodnih stručnjaka i znanstvenika, 25.449 nezaposlenih inženjera i tehničara tehnike i tehnologije, zatim 20.332 nezaposlenih obrađivača metala, strojarskih montera, elektromontera i mehaničara, te 40.058 nezaposlenih u jednostavnim rudarskim, građevinskim, proizvodnim, transportnim i srodnim zanimanjima.¹¹ Ovo čini ukupni fond od 90.747 nezaposlenih sa zanimanjima ugrubo kompatibilnima s razvojem modernih željeznica, a to je otprilike trećina ukupno nezaposlenih prijavljenih na burzi rada.¹²

Zaključno, smatramo kako je u Industrijskoj strategiji Republike Hrvatske pridano nedovoljno pozornosti djelatnostima C30 (Proizvodnja ostalih prijevoznih sredstava) i F42 (Gradnja građevina niskogradnje), točnije poddjelatnostima C30.2 (Proizvodnja željezničkih lokomotiva i tračničkih vozila), te F42.1 (Gradnja cesta i željezničkih pruga). Ove dvije poddjelatnosti zajedno zapošljavaju gotovo 17.000 radnika, te su po modelu „vrednovanja i rangiranja“ svrstane u kategoriju “problematični”, tj. one za koje se smatra da za budućnost hrvatske industrije nemaju veliko značenje.

S druge strane dugoročna prometna politika EU-a naglašava radikalno presmjerenje prometa (naročito motornih vozila) na željeznice do 2050. godine. Planira se izgradnja transeuropske željezničke mreže koja podrazumijeva obnavljanje i unapređenje željezničkih pruga diljem Europe, te izgradnje dodatnih 16.800 kilometara tračnica. Navedeno je sadržano i u industrijskoj strategiji Europske komisije (2014., str. 3.), gdje se navodi kako unutarnje tržište ne može besprijekorno funkcionirati bez integrirane infrastrukture te Komisija predlaže paket mjera kojime se željezničkim operaterima olakšava ulazak na tržište EU, kao i poslovanje na njemu.

Ako ovoj činjenici dodamo specifičnost deindustrijalizacije Hrvatske, koja je pokazana deskriptivnom analizom, te fond nezaposlenih od 90 tisuća nezaposlenih sa zanimanjima ugrubo kompatibilnima s razvojem modernih že-

¹¹ <http://trzisterada.hzz.hr/Unemployment/Occupation> [21. 4. 2014.].

¹² http://burzarada.hzz.hr/Posloprimac_RadnaMjesta.aspx [21. 4. 2014.].

ljeznica, dolazimo do zaključka da poddjelatnosti C30.2 i F42.1 u najmanju ruku zaslužuju unaprjeđenje u kategoriju „upitnici“, ako ne i u samo središte Industrijske strategije Republike Hrvatske.

5. ZAKLJUČAK

Rezultati analize provedene u ovome radu pokazali su da je deindustrijalizacija u Hrvatskoj poprimila drugačiji oblik od onoga prikazanog rezultatima dosadašnjih istraživanja provedenima za razvijene zemlje.

Naime, deindustrijalizacija u razvijenim zemljama prvenstveno je relativna, dok je u Hrvatskoj apsolutna što otvara pitanje jednoznačnosti čimbenika koji određuju taj proces. Također, navedeno sugerira postojanje strukturnih razlika među navedenim gospodarstvima.

U ovome kontekstu, a uzimajući u obzir Europsku dugoročnu transportnu politiku s jedne strane, te preuranjenu i apsolutnu deindustrijalizaciju u Hrvatskoj s druge, zaključak je da bi se Hrvatsku industrijsku strategiju moglo značajno unaprijediti. Naime, oba fenomena sugeriraju željeznice kao okosnicu reindustrijalizacije Hrvatske u suvremenome kontekstu. Smatramo kako bi se uzimanjem navedenoga u obzir doprinijelo razvoju hrvatske industrije.

LITERATURA

- Alderson, A. S., 1999. Explaining Deindustrialization: Globalization, Failure, or Success?. *American Sociological Review*, October, Vol. 64(No. 5), str. 701.-721.
- Blackaby, F., 1978. De-industrialisation. London: Heinemann Educational Books & National Institute of Economic and Social Research, Economic Policy Papers 2.
- Bluestone, B., 1984. Is Deindustrialization a Myth? Capital Mobility versus Absorptive Capacity in the U.S. Economy. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Svezak Vol. 475, str. 39.-51.
- Clark, C., 1957. *The Conditions of Economic Progress*. 3rd ed. ur. London: Macmillan.
- Družić, I., 2010. *Prosvijećeni industrijalizam*. Zagreb: Politička kultura.
- Državni zavod za statistiku (DZS), <http://www.dzs.hr>.
- European Commission, 2010. An integrated industrial policy for the globalization era putting competitiveness and sustainability at centre stage, COM(2010) 614, Brussels.
- European Commission, 2011. *European strategies*. White paper 2011. Dostupno na: http://ec.europa.eu/transport/themes/strategies/2011_white_paper_en.htm [5. 4. 2014.].
- European Commission, 2012. *A Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery*, COM(2012)582 final, Brussels.

- Europska komisija, 2014. Komunikacija komisije europskom parlamentu, vijeću, europskom gospodarskom i socijalnom odboru i odboru regija - Za europsku industrijsku renesansu, COM(2014) 14 final, Bruxelles.
- Hrvatski zavod za zapošljavanje (HZZ), <http://www.hzz.hr>.
- Kang, S. J. & Lee, H., 2011. Foreign Direct Investment and De-Industrialisation. *The World Economy*, Vol. 34(2), str. 313.-329.
- Lawrence, R. Z., 1983. Is Trade Deindustrializing America? A Medium-Term Perspective. *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 14(1), str. 129.-172.
- Lima, G. T., 2008. Two Essays on Industrialization in Developing Countries and Deindustrialization in Developed Countries. *Textos para discussão 40*, Escola de Economia de São Paulo, Getulio Vargas Foundation (Brazil).
- Mickiewicz, T. & Zalewska, A., 2001. Deindustrialisation and Structural Change During The Post-Communist Transition. s.l.: William Davidson Institute Working Paper 383.
- Mickiewicz, T. & Zalewska, A., 2002. Deindustrialisation. Lessons from the Structural Outcomes of Post-Communist Transition. *William Davidson Working Paper No. 463*.
- Mickiewicz, T. & Zalewska, A., 2006. De-industrialisation: Rowthorn and Wells' Model Revisited. *Acta Oeconomica*, Vol. 56(2), str. 143.-166.
- Ministarstvo gospodarstva Republike Hrvatske, 2014. *Industrijska strategija Republike Hrvatske 2014. – 2020.*, Zagreb.
- Ministarstvo pomorstva prometa i infrastrukture Republike Hrvatske, 2013. *TEN-T Days - Položaj Hrvatske u prometnoj mreži Europske unije*. Dostupno na: <http://www.mppi.hr/default.aspx?id=10391> [21. 4. 2014.].
- Palma, G., 2007. Four Sources of De industrialization and a New Concept of the Dutch Disease. *HSRC EGD ROUND TABLE*, 21 May.
- Penava, Marija, 2014. *Makroekonomija hrvatske deindustrijalizacije*. Zagreb: Ekonomski fakultet - Zagreb, 2014. (monografija).
- Rodrik, Dani, 2009. Industrial policy: Don't ask why, ask how. *Middle East Development Journal*, 01(1), str. 1.-29.
- Rowthorn, R. & Coutts, K., 2004. De-industrialization and the balance of payments in advanced economies. *Camb. J. Econ.*, May, 28(5), str. 767.-790.
- Rowthorn, R. E. & Wells, J. R., 1987. *De-industrialisation and Foreign Trade*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rowthorn, R. & Ramaswamy, R., 1997a. *Deindustrialization: Causes and Implications*. IMF Working Paper, April.
- Rowthorn, R. & Ramaswamy, R., 1997b. *Deindustrialization – Its Causes and Implications*. *Economic Issues*, Svezak 10.
- Rueda-Cantucho, José M., Sousa, N., Andreoni, V. & Arto, I., 2012. The Single Market as an engine for employment growth through the external trade. Joint Research centre, IPTS, Seville.
- Sachs, J. D. & Shatz, H. J., 1994. Trade and Jobs in U.S. Manufacturing. *Brookings Papers on Economic Activity*, Svezak 1994, No. 1, str. 1.-84.
- Saeger, S. S., 1997. Globalization and Deindustrialization: Myth and Reality in the OECD. *Review of World Economics (Weltwirtschaftliches Archiv)*, vol. 133 (issue 4), str. 579.-608.

- The Concept Paper „A new step for European Industrial Policy“, 2013. Prepared by all Belgian public entities (federal and regional levels), dostupno na: <http://economiewallonie.be/sites/default/files/BE%20concept%20paper%20industrial%20policy%20may2013%20full.pdf> [14. 5. 2014.].
- Tregenna, F., 2009. Characterising Deindustrialisation: An Analysis of Changes in Manufacturing Employment and Output Internationally. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 33 (Issue 3), str. 433.-466.
- Tregenna, F., 2011. Manufacturing Productivity, Deindustrialization, and Reindustrialization. Working Papers UNU-WIDER Research Paper, World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER).
- Wood, A., 1995. How Trade Hurt Unskilled Workers. *The Journal of Economic Perspectives*, Issue 9, No. 3., str. 57.-80.